

פרק ראשון: מקדש, כפר ומצודה

1. העיר בהיסטוריה.

מהי העיר? כיצד נוצרה? אילו תהליכים היא מקדמת? לאילו פונקציות היא שמש? איזו מטרה היא ממלאת? אין בנמצא הגדרה אחת שתוכל להקיף את כל התופעות, ואין תאור אחד שיכסה את כל השינויים, החל מהגרעין הראשוני של העיר, דרך הצורה המורכבת של בגרותה ועד להתפוררותה הפיסית לעת זיקנה. מקורה של העיר אינו ידוע וחלק גדול מעברה קבור ומחוק לבלי הכר; את עתידה קשה לשקול.

האם העיר עתידה להעלם, או אולי יהפך כדור הארץ לכוורת עירונית אחת גדולה? (מה שאינו שונה, במידה מסוימת, מהעלמותה). האם הצרכים והשאיפות שדחפו את האדם לגור בערים עשויים לשוב ולהתאושש, אולי אף ברמה גבוהה יותר, עם כל התקוות שהיו גלומות בערים כמו ירושלים, אתונה או פירנצה? האם יש עדיין אפשרות בחירה בין נקרופוליס ואוטופיה, אפשרות לבחור עיר מסוג חדש, שתהיה חופשית מניגודים פנימיים ומחוזקת באופן חיובי לצורך קידום נוסף של האדם?

אם ברצוננו להניח את היסודות לחיים אורבניים חדשים, עלינו להבין את אופיה ההיסטורי של העיר ולהבחין בפעולתה המקורית; אלמלא ההמשך ההיסטורי הארוך מאז תחילתה, אולי לא היתה לנו התאוצה הנדרשת בתודעתנו על מנת לקפוץ באומץ אל העתיד. חלק גדול מתוכניותינו בהווה, כולל אלו שאנו גאים לקרוא להם "מתקדמות", אינן אלא קריקטורות מכניות של צורות אורבניות ואזוריות, שהן עתה בהישג ידנו.

מאחר והיה צורך בלמעלה מחמשת אלפים שנה על מנת להגיע להבנה, אפילו חלקית, של הדרמה העירונית, יתכן שנזדקק לזמן ארוך עוד יותר עד שנמצא את האפשרויות שעדיין גלומות בעיר וטרם מומשו. בשחר ההיסטוריה היתה כבר העיר בעלת צורה בשלה. בנסיונותינו להבין טוב יותר את מצבה של העיר בימינו, נוכל להציץ אל מעבר לאופק ההיסטורי ולגלות שם סימנים עמומים של צורות קדומות ופעילות פרימיטיבית עוד יותר. זוהי משימתנו הראשונה; אבל אנו לא נרד מהדרך עד אשר נעבור אותה, על פיתוליה וחזרותיה, במשך חמשת אלפים שנות ההיסטוריה הכתובה ועד לעתיד המתגלה.

כאשר נגיע, בסופו של דבר, לתקופתנו, נגלה שהחברה האורבנית הגיעה אל פרשת דרכים. כאן, במודעות גבוהה יותר לעברנו והבנה עמוקה יותר ביחס להחלטות שנתקבלו זה מכבר ושלעתים עדיין מכוונות את חיינו, נוכל לעמוד בפני ההחלטה המידית בפניה ניצב היום האדם, ואשר בסופו של דבר תשנה אותו: האם צריך האדם להקדיש עצמו להתפתחותו האנושית, או האם עליו להכנע לכוחות הכמעט-אוטומטיים הפועלים היום, כוחות שנוצרו על יד האדם עצמו, ועוד יותר מכך - לבבואתו הלא אנושית של האדם ה"פוסט היסטורי". הברירה השניה תביא עמה אבדן הדרגתי של הרגש, התחושה, האומץ היוצר ובסופו של דבר גם של המודעות. ערים רבות ומוסדות חינוך ופוליטיקה מחויבים כבר היום לאדם הפוסט היסטורי. יצור ממושם זה לא יזדקק לעיר. מה שהיתה פעם עיר יצטמק למימדים של חדר בקרה תת-קרקעי, מאחר ודרכי השליטה והאוטומטיזם יחיבו ויתור על כל מאפייני החיים. בטרם יסחפו רוב בני האדם ויקבלו עתיד זה מתוך פיתוי והבטחה של עושר פניאומטי המסתיר את הסכנה הכוללת, רצוי לבחון מחדש את ההתפתחות ההיסטורית של האדם, כפי שהיא מתבטאת בצורת העיר. על מנת לקבל פרספקטיבה נכונה על הבעיות המידיות, אני מתכוון להתחיל מראשיתה של העיר. אנו זקוקים לדימוי חדש של סדר, אשר יקיף את כל ההיבטים האורגניים

והאישיים ובסופו של דבר את כל פעולותיו של האדם. רק אם נוכל להקרין דימוי זה נוכל למצוא גם צורה חדשה לעיר.

.2

דחפים חיתיים וסימנים מוקדמים.

בחיפוש אחר שורשיה של העיר קיים פיתוי להתבונן בשרידים הפיסיים בלבד. אולם, בדומה לתפיסתנו את האדם הקדמון, אין אנו עושים צדק להמצאות כדוגמת השפה והטקסים, אשר השאירו מעט מאד, אם בכלל, סימנים פיסיים בשטח. ישנן פעולות של העיר שבוצעו, מטרות שמולאו ומקומות שהיו מיושבים זמן רב לפני קיום אותם מאפיינים המזוהים כיום כעיר. אם נתבונן רק במבנים מקובצים ביחד מאחורי חומה, הרי שאנו מתעלמים מכל שאלת טבעה של העיר. על מנת להתקרב אל השורשים, עלינו להשלים את עבודתו של הארכיאולוג, המחפש למצוא בשכבות עמוקות שרידים ראשונים של סימני בניה המרמזים על סדר אורבני. אם ברצוננו לזהות את העיר, עלינו להלך בשביל המוליך אחורה, מהעיר הידועה לנו במלוא פעולתה ובמלוא משמעותה הבנויה אל המרכיבים המקוריים, זאת מבלי להתחשב בהבדלי הזמן, המרחב והתרבות של מרכיבים אלה מהתלים הראשונים אשר נחפרו. לפני העיר היתה קבוצת בתים, כפר ומקדש; לפני הכפר היו מחנה, לפניו מטמון, מערה, גלעד; ולפני כל אלה היתה נטיתו של האדם לחיי חברה דומה לזו של בעלי חיים רבים אחרים.

חיי האדם נעים בין שני קטבים: נוודות וישוב קבע. את הניגוד בין השניים ניתן לראות בהבדל שבין הפרוטוזואה הנעה בחופשיות, שהיא הבסיס לעולם החי, ובין האורגניזם הקבוע יחסית, השייך לעולם הצומח. בראשון - הקונכיה, למשל, התאימה את עצמה יתר על המידה לשהות בנקודת קבע ואיבדה את יכולת התנועה שלה. לעומת זאת, צמחים רבים שחררו את עצמם, במידה מסוימת, על יד מערכת שורשים תת קרקעיים ומעל לכל באמצעות שחרור זרעים המסוגלים לנווד. בכל רמות החיים מתקיימים חילופי תנועה בתמורה לבטחון, או להיפך, קפאון בתמורה להרפתקאה. אין ספק שהנטיה להתישב ולנוח, כמו גם החזרה אל אתר נבחר המאפשר הגנה או מזון, קיימת בין זנים רבים של בעלי חיים. כפי שהציע סוייר (Carl O. Sauer) הנטיה לאגור ולהתישב במקום קבוע עשויה להיות תכונה בסיסית של האדם.

תרומה חשובה עוד יותר ליציבות וההמשכיות מתקבלת ממורשת עברנו כבעלי חיים. יצורים רבים, אפילו דגים, מתאספים לעדרים ולהקות לצורך רבייה וגידול צאצאיהם. אצל הצפורים קיים לעתים קשר אל הקן, העובר מעונה לעונה, ובין חיות העדר יש הרגל לקביעות חברתית בעונת הגידול באזור מוגן, דוגמת איים או ביצות. הרבייה בקבוצות גדולות יותר מאפשרת שילוב בין מינים ויצירת אפשרויות למגוון גנטי, החסר אצל קבוצות אנושיות קטנות. אזורי גידול ואכילה אלה הם ללא ספק אב טיפוס לכל ישוב אנושי פרימיטיבי, כדוגמת קבוצת בתים או כפר. היבט אחד של העיר הקדומה - המגמה לבידוד מטעמי הגנה, ביחד עם טענת ה"טריטוריאליזם" - הוא בעל עבר ארוך באבולוציה של בעלי החיים.

אפילו המורכבות הטכנולוגית המצויה בעיר האנושית אינה חסרה תקדימים מעולם בעלי החיים; קיימים זנים, כגון הבונה, בהם ההתישבות מביאה בעקבותיה שינוי מכוון של הסביבה: הפלת עצים, הקמת סכרים ובנית בקתות. פעולות הנדסיות אלה משנות ריכוז משפחתי סגור לקובץ רחב יותר ומרוכז פחות של אינספור משפחות, המשתפות פעולה למטרות משותפות ומשפרות את מגוריהם המשותפים. למרות שבמושבת האוגרים חסרות תכונות רבות של עיר, הרי שמושבה זו קרובה לצורת הכפרים הקדומים, בהם בוצעו פעולות הנדסה הידראוליות.

מסיבות אלה מהווה ההשוואה הקרובה ביותר למקומות מגורים משותפים של בעלי חיים אחרים דרך ארוכה מהקהיליות העירוניות הקדומות ביותר. הגישה הדומה ביותר לחיי

הציויליזציה ולמסגרת העירונית ניכרת דוקא בקו אבולוציוני שונה למדי, אצל החרקים החברתיים. הפונקציות החברתיות של הכוורת, מושבת הנמלים ותלי הטרמיטים (נמלים לבנות) - צורות גדולות למדי ובנויות במיומנות - דומות כל כך לעיר האנושית, כך שאין טעם להמשיך את ההתבוננות עד שנוכל לראות את העיר עצמה. אפילו חלוקת העבודה, הבדלי המעמדות, המלחמות, מוסד האצולה, אילוף סוגי חיים אחרים והשימוש בעבדות היו קיימים ב"קיסריות נמלים" מסוימות מיליוני שנים לפני שהתאחדו בעיר העתיקה. אולם יש מקום להבחנה חשובה: אין כאן שאלה של המשכיות ביולוגית; אלו הן דוגמאות של הקבלה והתלכדות.

3. אתרי קודש ומקומות קבורה.

התפתחותם של מקומות יישוב קבועים מבטאת צרכים חיתיים, הדומים לאלה של מינים חברתיים אחרים; אך אפילו ההתיישבויות החברתיות הפשוטות ביותר מגלות יותר מכך. כבר בימי קדם - ימי המדורות והשימוש בכלי האבן הפשוטים ביותר - אנו מוצאים הוכחה לקיומם של אנטרסים וחרדות שאין דומה להם בקרב בעלי חיים אחרים; בעיקר היחס הטקסי למוות ולקבורה, אשר התבטא בקבורתם המחושבת של המתים ושימש הוכחה לרגשות פחד טמירים והרגשת איום שיצר מושג המוות. הכבוד שרחש האדם הקדמון למתים, ביטוי קסמים של דימויים רבי עוצמה ביום ותעתועי לילה, היה כנראה בעל תפקיד חשוב עוד יותר מהגורמים המעשיים ביצירת הצורך לחפש מקום מפגש קבוע, שהפך מאוחר יותר להתיישבות מתמשכת. גם בזמן נדודיו של האדם הפלאוליטי היו המתים הראשונים שקיבלו משכן קבוע: מערות, גבושיות אדמה מסומנות בגלעד, או תלי קברים משותפים. אלה היו סימני דרך לחיים, ואליהם חזרו מפעם לפעם כדי להתייחד עם רוחות אבותיהם. אמנם החיפוש אחר מזון וציד לא עודד התיישבות קבע, אך המתים זכו בכך. בתקופות קדומות דרשו היהודים בעלות על אדמות בהן היו קבורים אבותיהם; ניתן לומר שזוהי תביעת הבעלות הראשונה בהיסטוריה. עיר המתים קדמה לעיר החיים, ובמידה מסוימת אף שימשה יסוד לעיר החיים. חיים עירוניים משתרעים על פני החלל ההיסטורי שבין קרקע הקבורה הקדומה ביותר לאדם הקדמון ובין בית הקברות הסופי, ה-נקרופוליס, שבו הגיעו לסופן ציויליזציה אחר ציויליזציה.

קיימת אירוניה מסוימת בכך, שאחד הדברים הראשונים בהם נתקל התייר בהגיעו לעיר יוונית או רומאית הוא שורות הקברים התוחמים את העיר. גם במצרים - דומה שכל מה שנותר מהציויליזציה המפוארת של המצרים הוא מקומות קבורה מפוארים, המכילים את תמצית ביטוייהם, ליתר דיוק - גווניהם, של החיים האורבניים. אפילו בעיר המודרנית הצפופה, ההגירה הכללית הראשונה למקום מגורים רצוי יותר מחוץ לעיר, הוא הגירת המתים לגן העדן הרומנטי של בית הקברות. קיים חלק נוסף של הסביבה, בו לא הרבה האדם הפלאיאוליטי להשתמש, אך חזר לשם מדי פעם בפעם - המערה. ישנן הוכחות רבות בכל קצוות העולם לחיים, או לפחות התיישבות ארעית, בתוך מערות. במערות בצרפת ניתן לעקוב אחר שלבי ההתיישבות האנושית באמצעות ירידת פני הנהרות וחשיפת שכבות קדומות ומקלטים עתיקים במפלסים נמוכים שלא נחשפו עד עתה. תפקיד חשוב יותר מאשר מגורים היה למערות באמנות ובטקסים. מערות כדוגמת אלה באלטאמירה או לאסקו לא היו מיושבות, אלא שימשו לטקסים כלשהם, כמו בניפור או אבידוס (Nippur, Abydos) לאחר המאה ה-4 לפנה"ס ניתן למצוא ציורים וגילופים במערות המוקדשות לנימפות ציורים וגילופים המתארים את הרמס ופאן; גילופים מסוג זה נמצאו במערת הנימפות בהר פאנטליקון. במרכזים טקסיים אלה, אליהם ניתן היה להגיע דרך מעברים נמוכים, הדורשים זחילה קשה ולעתים מסוכנת ביותר, אנו מוצאים חללים טבעיים נפלאים, קירותיהם מכוסים בציורים

המדהימים בחיוניות צורותיהם ויכולת העיצוב שבהם. עיקר הדוגמאות הן חיות ריאליסטיות בצורה בלתי רגילה, או דמויות נשים וגברים שבוצעו בסגנון מיוחד וברמה סגנונית גבוהה ביותר. בכמה מהמקומות מפגינה אמנות זו יכולת אסתטית גבוהה שלא נמצא דומה לה, עד שנגיע למקדשים ולארמונות של תקופה המאוחרת בכ-15,000 שנים. גם אם אכן היה העיצוב האסתטי, כפי שאחדים טוענים, רק תוצר לוואי מקרי של הקסם, האם לא היה בעיצוב עצמו מעין קסם יחודי לו, שמשך שוב ושוב את האנשים למקום הביטוי הראשון של נצחונם?

שימוש כזה במערות שרד במשך הזמן ועשה דרכו אל העיר. ציורים פאליאוליטיים ב-Caverne des Trois Freres באריגה מראים אדם, כנראה קוסם או מכשף, לבוש עורות איילים וקרניים לראשו. בגילופים מאותו זמן, שנמצאו במערה באנגליה, ניתן לראות אדם שעל פניו מסכה בצורת ראש סוס. במאה ה-7 לספירה היו נערות חגיגות חודש ינואר בראשות אדם אשר היה רץ ברחובות העיר כשהוא לבוש עורות, עליהם ניתלו ראשי חיות. מנהג זה נאסר על ידי הארכיבישוף של קנטרברי, בטענה שזה פולחן "שטני" (ע"פ קריסטנה הול). במנהגים מסוג זה ניתן לחוש בהמשכיות האפלה של ימי קדם. יש בהם מטרה מוגדרת ביותר: למשוך את האדם אל העיר, בה יקודמו הרגשות המקוריים של הערצה, כבוד, גאווה ושמחה, וכל אלה יוכפלו עקב מספר המשתתפים.

במקומות קבורה פאליאוליטיים ניתן למצוא רמזים ראשונים לחיי העיר. מדובר עדיין בלא יותר מאשר פגישות בתקופות מסוימות. בתקופה זו עדיין לא היה קיים סחר חליפין, ולא היה נהוג להפגש על מנת להגיע ביחד למקומות מים או ציד. החזרה המתוכננת היחידה היתה למרכזים טקסיים. במקומות אלה היו החיים שופעים יותר לא רק בגלל ריבוי מקורות המזון והמים, אלא גם עקב העינוגים החברתיים שבשימוש המלא יותר בדמיון הסמלי והאמנות, שנשאו חזון צפוי של חיים משמעותיים, אסתטיים וטובים יותר. חיים טובים שכאלה תיאר אריסטו ב"פוליטיקה": הדוגמה הראשונה של אוטופיה. השימוש באמנות היה לצרכי כישוף, אך בעצם יצירת האמנות השיג האדם לא פחות מאשר במטרות המקוריות להן שימשה. כל זה היה הכיוון הטבעי של העיר ההיסטורית.

המערה הפאליאוליטית הינה אחד מסמלים רבים בהם השתמש האדם הקדמון, סמלים כגון: אבנים ענקיות, עצים מונומנטליים, מטעים מקודשים, בארות קדושות. לכל אלה היה את הכוח להחזיר אליהם שוב ושוב את האנשים שחילקו אותן באמונות דתיות או פעולות כישוף. מקומות כמו מכה, רומא, ירושלים, בנרס, פייפינג, קיוטו ו-לורד משכו ומושכים אליהם אנשים לפי אותם עקרונות מקוריים.

לא רק צרכים טבעיים ועל טבעיים גרמו להוצרות העיר. במידה רבה נתנה המערה לאדם את התפיסה הראשונית של החלל האדריכלי; הבנת כוחו של החלל הסגור הגבירה את הקיבולת הרוחנית והתרוממות הרוח האמוצינאלית. גומחות בהרים הן דוגמה מוקדמת לקברים בתוך הפירמידות שבמצרים העתיקה, שהן עצמן חיקוי של הר, מעשה ידי אדם. הגרסאות בנושא זה הן רבות, אך למרות כל ההבדלים שבין הפירמידות, הזיגורטים, הגומחות והקברים הנוצריים - לכל אלה יש אב-טיפוס אחד: המערה.

כאשר חוזרים ומתבוננים בהתפתחות המקורית של העיר, אין לזלזל גם בצרכים המעשיים אשר דחפו משפחות בודדות להתאחד למטרות שונות - מגורים משותפים, יכולת לחימה טובה יותר, איסוף מזון וצייד. ערים קיבלו את אופיה של התרבות הניאוליטית, המבוטא בתפיסת קרקעות על גדות נחלים שסיפקו מים ומזון במשך כל השנה, כמו גם גישה נוחה ובמקביל הגנה מסוימת מתוקפים שהתקשו לחצות את מכשול המים. גלי צדפות מצביעים על משך קיומן הארוך של צורות ישוב אלו באזורים רבים במהלך תקופת הביניים המזוליטית.

מאידך, יתכן שהמתישבים תכננו כפרים קטנים, כדוגמת אלה שנותרו מהמבנה הפאליאוליטי. בדרום רוסיה ניתן לקבוע שמקומות יישוב קבועים הופיעו רק בתקופה מאוחרת יותר, אך בהחלט קיימת האפשרות של הפיכתם ההדרגתית של מחנות צייד פאליאוליטיים להתישבויות קבע ניאוליטיות.

כאשר העיר קיבלה את צורתה הושגו מטרות רבות ושונות, אך הגרעין ממשיך לשאת את הסיבה העיקרית להקמת העיר, אותה אי אפשר להפריד מהתנאים הכלכליים המאפשרים זאת. התקהלויות סביב מקומות מקודשים בימי קדם היוו את תחילת ההצלחה של המוסד העירוני. משיכתה המגנטית של העיר לאנשים שאינם תושביה היתה משמעותית עוד בטרם המעבר להתישבות קבע. הגירויים הרוחניים והצורך במגע עם אנשים נוספים היוו קריטריון לא פחות חשוב מאשר הצרכים המסחריים - העיר היתה מסגרת דינמית ופתוחה, לעומת הכפר בעל האופי הקבוע, שהיה עוין לכל מי שלא נמנה על תושביו הקבועים.

בתור אבן יסוד לעיר ניתן להגדיר מקומות מפגש טקסיים, ששימשו מוקד משיכה לעולי רגל. היו אלה מקומות אליהם נמשכו משפחות או שבטים בעונות מסוימות, משום שבנוסף ליתרונות טבע ברורים, היתה גם משיכה רוחנית מסוימת של כוחות על. ברגע בו סופקו הצרכים הגשמיים המידיים, החל שיטוט חופשי בערוצי הקיום: ההתרשמויות מהטבע הועברו לאפיקים אחרים, מבנים ועצמים טבעיים כגון מערות, עצים, נחלים, חפצים מעשה ידי אדם ודימויים מורכבים. מטרותיה של העיר וכמה משימושיה היו קיימים זמן רב לפני שהעיר עצמה הוקמה, אך זהו רק חלק פעוט בסיפורנו; הבה נמשיך בדרכנו.

4. ביות בעלי החיים והכפר.

למרות שסימני החיים האורבניים כבר היו קיימים בתרבות הפאליאוליטית, עדיין חסר היה הרקע לפריחתם. הצייד ואיסוף המזון מן הטבע היה מסוגל לקיים פחות מארבעה אנשים לק"מ; על מנת להבטיח את קיומו נזקק האדם הפאליאוליטי למרחבים גדולים ולחופש תנועה. המיומנות והמזל, העורמה והמיומנות התחרו זה בזה בכלכלה של האדם הקדמון. יום אחד אכל, למחרת היה רעב, ועד שילמד להמליח ולעשן את בשר הצייד עליו לחיות מהיד לפה ולהשאר בקבוצה קטנה וניידת, שאינה נושאת רכוש כבד ושאינה קשורה למקום קבוע.

התנאים הראשוניים לאספקה מובטחת של מזון התקיימו בתקופה המזוליתית, שהיתה לפני כ-15,000 שנה. בשלב זה מתחילים הארכיאולוגים לגלות סימנים ברורים של התישבות קבע, מהודו ועד הים הבלטי. היתה זו תרבות המבוססת על השימוש בדגים ובקונכיות, ואפשר שגם בעשבי ים, אשר ללא ספק הושלמו במזון ממקורות פחות בטוחים. הישובים המזוליתיים הקטנים הם הראשונים בהם התגלו חלקות קרקע שפנו לצורך שימוש חקלאי, כמו גם בהמות בית ראשוניות וחיות בית למשחק ושמירה: חזירים, עופות, ברווזים, אווזים, ומעל לכל הכלב, שהוא שותפו העתיק ביותר של האדם. שיטת גידול צמחים ע"י שתילת יחורים - כדוגמת תמרים, זיתים, תאנים, תפוחים וגפן - מקורם כנראה בתרבות מזוליתית זו. הזמן הרב הנדרש לגידול עצי הפרי וטיפוחם מראה על משך החיים במקומות הקבע.

הגידול בכמות המזון עם סיום עידן הקרח הביא עמו תוצאות מרחיקות לכת, הן בהתפתחות החשיבה והן בהתפתחות איברי המין. יכולת איסוף המזון בקלות והבטחון היחסי של החיים הביאו ליצירת זמן פנוי, בה בשעה שהעלמות מצב הרעב הכמעט-תמידי, אשר זה מכבר הוכח שהוא אחד הגורמים בדיכוי היצר המיני, הביא בעקביות בגרות מוקדמת במיניות בצורות רבות. העיקביות והעוצמה של שינוי זה לא היתה קיימת אצל הציידים ואוספי המזון מן הטבע, אשר חיו בחרדה ורעב כמעט תמידיים; הן מנהגי האכילה והן מנהגי הארוטיקה של האדם הפולינזי, כפי שהתקיימו כאשר גילה אותם האדם המערבי, מלמדים על תמונת המצב בתקופה המזוליתית.

תהליך זה של ביות ואכילה מסודרת עבר שלב נוסף, שהתרחש כנראה לפני כ-10,000 שנה. בשלב זה החל האיסוף השיטתי והזריעה של דשאים למיניהם, ביות של צמחים דוגמת השעועית והדלעת וניצול עדרים, כולל פרים, כבשים ולבסוף החמור והסוס. באמצעות המזון וכוח העבודה של הבהמות גברה ניידותה של הקבוצה. תהליך זה לא יכול היה לקרות בקרב קבוצת נוודים, משום שהוא מחייב ישוב קבע המאפשר מעגל שלם של צמיחה - המעודד את האדם הפרימיטיבי להבין את התהליכים הטבעיים, על מנת שיוכל לחקות אותם בצורה שיטתית. אולי המרכיב החשוב ביותר בהתפתחות זו היה ביות האדם עצמו, ביות המלווה בהתענינות הגוברת במיניות ופיריון.

אין להתעלם בנקודה זו מטענתו של הוקארט (A.M. Hocart) לפיה הן הביות והן השימוש בזבל טבעי היו מבוססים על טקסי הפוריות והקורבנות המאגיים, באותה מידה שהשימוש בצבעי גוף ובבגדים למטרות סימליות קדם לשימוש בבגדים כהגנה נגד מזג האוויר. מכל מקום, הביות הכללי הוא התוצר הסופי של הגברת הענין במיניות והפיריון, והוא מלווה בהתרחבות תפקידיה של האישה, בכל התחומים. חיי הצייד פינו את מקומם לחיי שיתוף; למזלנו, בהתפתחות האדם לא הגיעה מיניותה של האישה למצב כמו אצל הנמלים, שם מטילה המלכה ביצים עבור הנחיל כולו. למה שנקרא "המהפכה החקלאית" קדם שינוי שקידם לא רק את הגבר - הצייד הזריז, חסר הרחמים, המוכן להרוג בכורח הנסיבות, אלא גם את האישה הסבילה, הקשורה לילדיה ומגלה איטיות בגין הצאצאים, השמירה עליהם והטיפול בהם. תפקידיה כללו גם הנקת גור במקרה של מות אמו, זריעה ושמירה על הנבטים.

עלי להדגיש את החשיבות שניתנה ע"י האדם הניאוליטי לצמיחה ולחיים האורגניים, לא רק בטעימת ואיסוף דוגמאות מן הטבע, אלא גם בהבחנה, המיון והגידול לאותן מטרות יסודיות, עד אשר האדם ההיסטורי כמעט שלא הוסיף מאומה לאותם צמחים וחיות שביתו וטפחו ע"י הקהילה הניאוליטית. משמעותו של הביות, על כל היבטיו, היא בשני שינויים נרחבים: הקביעות וההמשכיות במגורים, והבנת התהליכים שהיו נתונים לשרירות לב הטבע; זאת בנוסף למנהגים של עידון, טיפוח וגידול. לצרכיה של האישה, הזדהותה עם תהליך הצמיחה ויכולתה להעניק רוך ואהבה היו לבטח חשיבות מכרעת.

עם התרחבות מקורות המזון, שהם תופעה מצטברת של ביות הצמחיה והחיות, הובטח מקומה המרכזי של האישה בכלכלה החדשה. אין ספק שהמושגים "בית" ו"אם" כתובים על פני כל השלב של החקלאות הניאוליטית, ועוד יותר על פני המרכזים הכפריים החדשים, הניתנים לזיהוי בצורות הבתים והקברים שבהם. היתה זו האישה אשר החזיקה באת החפירה או המעדר; היא אשר טיפלה ביבולי הגן, ואשר הצליחה ביצירת המופת של מיון והפרדת הזנים לצורך הפיכת העשבים לגידולים עשירים במזון. אישה זו יצרה את כלי הקיבול הראשונים, הסלים וכלי החרס. מבחינה צורנית גם הכפר הוא מעשה ידיה, מעצם היות הכפר קן שיתופי לגידול והזנת הצאצאים. במקום זה הביאה האישה להארכת תקופת הילדות והמשחק החופשי, מחוסר האחריות, שעל יסודותיו מבוסס חלק משמעותי מהתפתחות האדם. מעלה נוספת של חיי הכפר היציבים היתה יצירת מירב האפשרויות להתרבות, תזונה והגנה על ידי השיתוף הקהילתי בטיפול בצאצאים, שגם גרם לגידול במספרם. אלמלא תקופה ארוכה זו של חקלאות והתפתחות ביתית, ספק רב אם שיתוף הפעולה המורכב שהביאה העיר יכול היה להתקיים.

נוכחותה של האישה הורגשה בכל חלקי הכפר, ולא פחות מכך בצורתו הפיסית, צורת החללים הפנימיים אשר משמעותם הסמלית יצאה לאור רק לאחר זמן רב. בטחון, קיבול, תיחום, תזונה - כל אלה היו פעולות האישה, והן קיבלו ביטוי בכל חלקי בנינו של הכפר: בבית, בתנור, במכלאה, במגורה, בבאר, בבור האכסנה ובאסם. מכאן עברו כל אלה לעיר המבוצרת בחומה, חפיר וחללים פנימיים - החל מהאטריום וכלה בגן הפנימי - שכולם נושאים את חותמה של האישה ומהוים את מורשתה. אם דברים אלו נשמעים כתיאוריה פסיכולוגית פרועה, הרי שמצרים

העתיקה מספקת את העדויות לכך: בכתב החרטומים המצרי זהה הסימן לבית ולעיר - לסימן שמשמעותו "אמא", כאילו לאשר את הדמיון בין היחיד לרבים, מבחינת פעילות הטיפוח. באותו הקשר, המבנים הפרימיטיביים יותר - הבית, החדר, הקבר - צורתם היא בדרך כלל מעוגלת, בדומה לספל המקורי המתואר במיתולוגיה היוונית, אשר צורתו נלקחה מהשד של אפרודיטה.

בכפר, בלב חלקת הגן ובשדה, נוצר סוג חדש של ישוב: התאגדות קבועה של משפחות ושכנים, צפורים וחיות, בתים ומגורות, כולם עם שורשים עמוקים בקרקע, שמשמעותם היא שכל דור הוא הדשן המפרה את הדור שאחריו. סדר היום נע מסביב למרכז - שהוא המזון והמין: הקיום ופיריון החיים. עד לתקופה ההיסטורית היו אברי המין הזכריים והנקביים סמלים חשובים בטיקסי הכפר. צורתם המונומנטלית חדרה לתוך העיר לא רק במסווה של אובליסקים, עמודים, מגדלים וכיפות, אלא גם בצורה הגלויה של איברי מין זכריים אדירים, שאומנם הושחתו, אבל עדיין ניתן לראותם בדלוס.

בצורתם הפרימיטיבית היו לחלקים וסמלים רבים של העיר תקדימים בכפר החקלאי. אם לדון לפי העדויות המאוחרות יותר, יתכן שאפילו החומה היתה קיימת בכפר בצורת גדר קורות או סוללה, כהגנה מפני חיות משוטטות. הגנה זו אפשרה לילדים לשחק ביתר בטחון ללא שמירה; בלילה ניתן היה לאסוף את העדר אל האזור המגודר מחשש זאבים או נמרים. עם זאת, כפרים קטנים רבים היו פתוחים, לדברי ציילד (V. Gordon Childe) מסיבה זו יתכן שאמצעי בטחון אלה מרמזים על תקופה מאוחרת יותר, של לחץ או סכנה בה שימשו הגדר או הקיר המקיף כתחליף לכלי נשק להגנה בפני התקפה.

אל תוך מעגל חיים זה, הכולל אירוטיקה שופעת, פרצו סדר, ארגון ובטחון מסוג חדש; אין ספק שנולדו יותר ילדים, ובתקופות טובות נותרו רבים מהם בחיים. הכלים הממורקים והמשויפים, שהיו פעם הקריטריון היחיד של החברה הניאוליטית, הם העדות למאבק הסבלני והשיטתי, מאבק השונה מאד מזה הנדרש ליצור סכיני צור או ציד. כל הנוהגים והפעולות הללו תרמו רבות לעיר וליכולת ההסתגלות לחיים בה. ללא מרכיבים אלו היתה הקהילה האורבנית הגדולה חסרה את הבסיס העיקרי לקיומה הפיסי והחברתי בטווח הארוך.

אפילו ללא הדחף המודע בכוון זה, ההתאגדות האנושית והסימביוזה עם החי והצומח אפשרה את ההתפתחות המאוחרת יותר של העיר. במקורו היה הכלב שומר ונובר באשפה; רק מאוחר יותר היה לעזר בציד. ללא הכלב והחזיר, ספק אם הקהילה היתה יכולה להשרד בתנאים הסניטריים בה חיה. אין ספק שהחזיר שימש מעין "מחלקה סניטרית משנית" עד למאה ה-19, אפילו בערים מתקדמות כניו יורק ומנצ'סטר. מעבר לכך, כאשר נתרבו יבולי הדגנים שימשו החתול - ובמצרים הנחש המבוית - כאמצעים לחיסול המזיקים שהשמידו את היבול והיוו גם סכנה לבריאות. למען ההגיונות, חובה עלינו לציין גם את ההיבטים השליליים: העכברוש, העכבר והמקק ניצלו את ההתישבות החדשה והיו לתופעת קבע.

לקרבה בין האדם והחיה היה גם היבט מפרה לחקלאות; הסביבה הקרובה לכפר הפכה למעין מזבלה המדשנת את הקרקע. למלה "זבל" בימינו יש באנגלית שתי משמעויות: לדשן ולהפרות (בדומה לשימוש הנעשה בעברית). יתכן שלדו המשמעות היו שרשים בעבר, מאחר ובימים קדומים הצטיינו האנשים באבחנתם הדקה. האם הבינו את התהליך העלום של הדישון העצמאי, בדומה למה שקורה לדקל? קרוב לוודאי הבחינו, כי הדישון עוזר לצמיחת היבול. האדם הפרימיטיבי, כמו ילד קטן, הסתכל בעניין ואפילו בהערצה על הפרשות גופו; רק המחזור העונתי גרם לו לפחדים ולאמצעי זהירות. הוא העריך תוצר זה של גופו כהוכחה לסוג מסוים של יצירה, המשותף לאדם ולחיה. בכפר הפכה הכמות המרובה את הזבל למצוי בשפע. השימוש בו היה ע"י תערובת של קש, בוץ וזבל כטיח לבקתות באזור נהריים.

בדרך זו עזרה ההתישבות בכפר לקיומה העצמאי של החקלאות, למעט בארצות אמריקה המשוונית, שם השתמשו בשיטה

פרימיטיבית יותר של שריפת הגיונגל, שיטה שגרמה לחוסר יציבות של הכפר והמרכזים הטקסיים, שהיו לעתים ללא אוכלוסיה קבועה. אמנם זהו מאפיין של החברה הפרימיטיבית יחסית, אך בתקופות מאוחרות יותר. לעומת זאת, במקומות בהם היה שימוש מירבי בגללים ובצואת אדם, דוגמת סין, אפילו העיר ההולכת וגדלה איזנה את הקרקע לה היתה זקוקה באמצעות העשרת הפוריות של השדות הסובבים אותה. לו ידענו מתי והיכן החל נוהג זה, היינו רוכשים הבנה מעמיקה יותר בכל הקשור לטבעה של העיר הראשונית. בתי שימוש, ביוב וזיהום הנהרות מהווים את סופו של התהליך; מבחינה אקולוגית זו אומנם נסיגה, אולם יש בה קידום שטחי מבחינה טכנית.

חיי הכפר מעוגנים בקשר הבסיסי שבין מקום הלידה, הדם והקרקע. כל אחד מאנשי הכפר הוא יצור אנושי שלם, המסוגל לבצע את כל הפעולות המתאימות בכל שלב מחייו - מלידתו ועד מותו - בברית עם כוחות הטבע, אותם הוא מעריך ולהם הוא נכנע, על אף שהוא מתפתה לבקש עזרתם של כוחות מאגיים על מנת לשלוט בהם לטובת קהילתו. לפני היוצרותה של העיר הביא הכפר לקיומו של השכן; זה הגר במרחק קריאה, השותף במשברי החיים, רואה את המתים ומשתתף בצער הנפטרים, שמח בחתונה וחוגג בעת לידה. השכן ימהר ויבוא לעזרה, לפי דברי אסידוס, אפילו בשעה שהקרובים מתמהמהים להגיע.

הסדר והיציבות הכפרית, ביחד עם ההגנה והפרטיות האימהית ואחידותה עם כוחות הטבע, הם חלק מן העיר. למרות שקל היום ללכת לאיבוד בעיר גדולה, עדיין נותרה הצורה הראשונית ברובע ובשכונה. ללא הזיהוי הקהילתי והאימהי הופכים הצעירים לשלוחי רסן; יש חשש שאפילו יכולתם להתפתח כבני אדם, במלוא מובן המלה, עשויה להעלם בד בבד עם המחויבות הבסיסית האנושית, מורשת האדם הניאוליטי, המאפשרת ומפתחת את החיים. מה שאנו מכנים 'מוסר' (moral) התחיל במלה mores - שפירושה מנהגים שמטרתם לשמר את החיים בכפר. כאשר הברית הבסיסית הזו מתפרקת, כאשר ההתאגדות האנושית מפסיקה להשגיח ושוב איננה ניתנת לזיהוי ולקבוצה שוב אין מעורבות עמוקה - אזי המושג 'אנחנו' הופך לנחיל המוני של 'אני', והקשרים והנאמנויות המשניים נחלשים מכדי למנוע את ההתפרקות של הקהילה האורבנית. רק בימינו אנו, כאשר מנהגי הכפר נעלמים במהירות מן העולם, אנו מסוגלים להעריך את החוב של העיר לכפר, מבחינת אנרגיית החיים והאהבה שאיפשרה את המשך התפתחותו של האדם.

5. קרמיקה, הידראוליקה וגיאוטכניקה.

עם המעבר לכפר הופיעה טכנולוגיה חדשה: כללים ולנשק הצנייד והכורה - הכידון, הקשת, הפטיש, הגרון והסכין - נוספו אביזרים ניאוליטיים טיפוסיים שמקורם באישה; אפילו ליטושם עד היותם חלקים, בניגוד לצורות המחוספסות שהיו מקובלות קודם לכן, מראות על יחוסם של כלים אלה לנשים שעיבדו אותם. העובדה העיקרית ביחס לתקופה הניאוליטית היא, שההמצאות החשובות לא היו של כלי נשק או כלים אחרים, אלא המצאת המיכל.

הכלים והנשק הפאליאוליטי היו מיועדים לתנועה ולפעולות שרירים חזקות: כלים לחפירה, לסיתות, לפיצול ופירוק, וכלים שניתן להפעילם למרחוק ובמהירות; בקיצור - לפעולות שהן אגרסיביות בטבען. העצמות והשרירים הגבריים מאפיינים את כלי הצנייד הפאליאוליטיים הטכניים; אפשר לומר בגסות, שאפילו איבר המין המדולדל היה חסר תועלת בתרבות זו. אולם האיש האשה מהווים החלקים הפנימיים הרכים את מרכז חייה. זרועותיה ורגליה מיועדים יותר להחזקה ולחיבוק מאשר לתנועה, בין אם מדובר באוהב או בילד. השקע והמיכל, או הפה, הרחם והשד, הם המאפיינים את מיניותה. בתקופה הניאוליטית שולטת האישה ועימה המיכל. זוהי תקופה של כלי אבן וחרס - של כדים, אגרסלים, צנצנות, בארות, אסמים, ממגורות, בתים והחשוב

ביותר, כלי קיבול משותפים, כגון תעלות השקיה והכפר עצמו. המיוחד והחשוב בתרומה זו נעלם מעיני החוקרים המודרניים, המתיחסים לכל דוגמא במושגים הטכניים של המכונה.

צורת המגורים הפרימיטיבית ביותר שנתגלתה עד עתה בנהריים, לדברי בריידווד (Robert Braidwood), הינה חור חפור באדמה, מיובש לדרגת קושי של לבנה; המדהים ביותר בממצא זה - מגורים אלה קדמו להמצאת הכדרות והחרס. המיכל חשוב בכל מקום בו עלינו לאכסן ולשמר עודפים. אמנם נמצאו צדפות ועורות שהיו בשימוש בתקופה הפאליאוליטית, אך יש לזכור שלצייד של תקופה זו לא היה צורך במיכל; בדומה לבושמנים ששרדו עד היום באפריקה, הוא מילא את קיבתו, ששימשה לו כמיכל, אבל משעה שהחקלאות ייצרה עודפים והחלה התישבות הקבע, כלי הקיבול הפכו לצורך.

ללא מיכלים אטומים לא יכול היה תושב הכפר הניאוליטי לאכסן בירה, יין, או שמן; ללא כדי אבן או חרס אטומים, לא ניתן היה למנוע חדירתם של מכרסמים וחרקים; ללא אסמים, ממגורות ובארות לא היתה אפשרות לשמר מזון מעונה לעונה; ללא מגורי קבע לא היו יכולים הילד, החולה והזקן לזכות בטיפול ובטחון, ולא ניתן היה לטפחם באהבה. המצאת כלי הקיבול הניאוליטיים היא גולת הכותרת של תרבות זו ועולה על כל ההמצאות האחרות, עד כדי כך שעד היום אנו משתמשים ברבות מן השיטות, החומרים והצורות הללו. העיר המודרנית של פלדה וזכוכית היא, בסופו של דבר, מבנה שיסודו בתקופת האבן. השימוש הקדום בכלי חרס להטבעת הכתב נתן למחשבה האנושית צורה קבועה שאין לה מתחרה, כפי שמעידות על כך הכתובות הבליות. למרות שהערים הקדומות נהרסו לעתים קרובות, היו כתביהן מוגנים בפני מים ואש. עם האחסנה הופיעו ההמשכיות והעודפים, אותם ניתן לנצלם בעונות השחונות. האפשרות לשימור זרעים לשימוש מאוחר יותר, הוא הצעד הראשון לצבירת נכסים והון.

ראוי לציין את חובתה של העיר לכפר מבחינה טכנית: מהכפר הגיעו, בדרך ישירה או עקיפה, האסם, הבנק, מחסן הנשק, הספרייה והחנות. כדאי לזכור גם שתעלת ההשקיה, המיכל והחפיר מוביל המים, התעלות והביוב - גם הם צורה של קיבול, אם לצורך העברה או אחסנה. התפשטות השימוש במגוון רב של המצאות אלה ושכמותן קדמה לתקופת העיר. ללא ההמצאות הללו לא היתה העיר מסוגלת להתפתח, מאחר והיא עצמה אינה אלא כלי קיבול של כלי קיבול.

לפני המצאת האובניים, המרכבה והמחרשה, דהיינו זמן רב לפני 3,500 לפנה"ס, כבר נתקיימו מזה זמן ממושך רוב צורות המיכלים. ויטפוגל (Karl A. Wittfogel) צודק בהדגישו שהשליטה במקורות המים היא אחד המאפיינים של המדינה הטוטליטרית שפרחה בעידן האבן והנחושת. עם זאת, קיימים סימנים המעידים על כך שכבר בכפרים הקדומים שצצו לאורך גדות הנילוס והפרת התפתחה שליטה בתחום זה. הבוץ והמים, כפי שיודעים הילדים, ניתנים לעיבוד. השיעור שנלמד ביצירת הבתים, התעלות והבארות עבר לכל תחומי הסביבה. למעשה - ביות הצמחים, החיות, האדם והסביבה - כולם היו קשורים זה בזה.

בקיבול - עיבוד פני הקרקע וצורתה הינם חלק בלתי נפרד מהתהליך שיצר את העיר, אך קדם לו. מערכת היחסים הביטכנית האינטימית היא היום במצב בו האדם המודרני, באמצעות תכנותו להחליף צורות טבע מורכבות ומערכות אקולוגיות בתחליפים מלאכותיים - מסכן את עולמו במו ידיו. מאות ואולי אלפי כפרים קטנים באזורים ברוכים של העולם, מהודו ועד מצרים, יישמו אמנות זו בצורה צנועה אך מכרעת בכל מאפייני חייהם. אזורים מיוערים ושטחי דשא הפכו לקרקע מעובדת; באזורים סמוכים למדבר ובאזורים כמעט-מדבריים, דוגמת עמק הירדן בארץ ישראל, התפתחו נאות מדבר קטנות המבוססות על עודפי מים שנאגרו בבארות גדולות. ללא בסיס זה, ללא הריסון והסדר הללו, לא היתה נוצרת העיר. מטרות ניאוליטיות אלו הינן הבסיס להוצרותה של העיר לצורך סיפוק מטרות אלו, אולם בהמשך שונו בצורה קיצונית, לעבר יעדים אחרים.

הבה נתבונן מקרוב בכפר המוקדם, כפי שניתן לדמין אותו בעמק הנילוס ובנהריים, בין השנים 9,000 ל-4,000 לפנה"ס. אנו רואים ערימה של בקתות חימר שרוף, או חימר וקש, מצומצמות בגודלן (בתחילה לא היו גדולות בהרבה ממאורתו של הבונה). מסביב לכפרים אלה היו חלקות גן קטנות. השדות עדיין לא היו רחבים, אבל היו מוגדרים בצורת מלבן - תוצאה של השימוש במחרשה. בביצה ובנהר הסמוכים היו צפורים שניתן ללכדן, דגים ומזון אותו ניתן היה ללקט בעת מחסור, על מנת להעשיר את מנת המזון היומית. אפילו בבקתה הפרימיטיבית ביותר היה שקוע "כד גדול ברצפה, על מנת לאסוף את מי הגשם היורדים מהגג", כפי שציין וילסון (John A. Wilson). בנוסף לכך, "היה לכפר אסם משותף שהכיל כדים שהיו קבורים בקרקע". רוב הידע על מבנהו וצורת החיים של הכפר הניאוליטי מקורו בשרידים שנמצאו בביצות בפולין, בתחתית האגמים בשווייץ, בבוץ של הדלתא המצרית או מקטעי שירים וספורים שנכתבו בתקופה מאוחרת יותר, לאחר המצאת הכתב והתרבות העירונית של השומרים, המצרים והיוונים. ההתייחסות לחיי הכפר אצל השבטים ששרדו ואשר תרבותם נותרה פרימיטיבית לכאורה היא חסרת משמעות ואינה יכולה לתת תמונה אמיתית של התרבויות הקדומות בהתהוותן. לתרבויות הנקראות בימינו פרימיטיביות יש רקע רצוף וארוך של שינויים הנמשכים מזה זמן רב, לא פחות מאשר התרבויות הלאומיות והאורבניות המפותחות יותר. ככל הנראה, המקור הטוב ביותר לתרבות הכפר הקדום נמצא במנהגים ואמונות טפלות ששרדו באזורים הכפריים כמעט עד ימינו. תרבות ארכאית זו, כפי שמכנה אותה ורניאק (Andre Varagnac), היא שכבה המשמשת, ללא שינוי, כבסיס כל התרבויות העתיקות הידועות לנו, ללא הבדל ברמת העיור או הציוויליזציה אליה הגיעו. הכפר מורכב תמיד ממספר קטן של משפחות, בדרך כלל בין שש לשלושים ושש, שלכל אחת מהן היו אח, אל הבית, מקדש ביתי וחלקת קבר (שהיא לעתים בבית עצמו ולעתים מקום קבורה משותף). כולם דוברים אותה שפה, נפגשים תחת אותו עץ מצל או ליד אותה האבן והולכים באותו שביל שנכבש על ידי הבהמות. כל המשפחות מנהלות אותו אורח חיים ועוסקות באותן מלאכות. במידה ומתקיימת חלוקת עבודה, הרי שהיא בסיסית ותולדה של גיל וכוח פיסי יותר מאשר נטיה מקצועית; המסתכל הפני שכנו, רואה את בבואתו. בדרך כלל גרם הזמן לכך שהמבנים התמזגו עם הנוף הטבעי. חרסים ושרידי מבנים הם העובדות היחידות המלמדות על קביעות במקום. המבנה החברתי נותר מוצק וחסין לשינויים, משום שהוא מבוסס על זכרונות משפחתיים, דוגמאות הרואיות ומצוות מוסר שנתקדשו והועברו מדור לדור ללא שינוי. ככל שהחקלאות הניאוליטית הצליחה יותר, כך גברה כנראה הנטיה לקביעות ושמרנות. בסוף תקופה זו הגיעו לסיימם הניסויים השונים - הבחנה בין צמחים רעילים ואכילים, גילוי סודות השורשים החבויים באדמה, ההפריה הסלקטיבית ויצירת זני צמחים חדשים, ביות חיות והפיכתן לעזר לאדם. אין ספק שלתהליך זה נדרשו אלפי שנים עד שהגיע למיצויו, אבל משעה שהגיע לשלב זה לא היה לו עוד את הדחף הפנימי להתפתחות נוספת; "אחוז בטוב ואל תחפש מעבר לכך" - אמרה זו או דומה לה הפכה לנוסחת שביעות הרצון.

לפני שהתחברה על פני המים הפכה מפותחת דיה, היה כל כפר לאורך הנהר בבחינת עולם בפני עצמו; מבודד בעיסוקיו, באהבה עצמית ולעתים ע"י מגבלות גיאוגרפיות. אפילו בתנאים הפרימיטיביים ביותר לא היתה השיגרה מוחלטת, והסיפוק העצמי לא היה מושלם. תמיד ניתן היה לפרוץ את המגבלות - ללכת למקום אחר כדי למצוא כלי עבודה, או "לחטוף" כלה. עם זאת, האידיאל הכפרי נשאר כפי שתאר אותו שנים רבות לאחר מכן לאו-טצה: "נהנים ממאכליהם, גאים בבגדיהם, מרוצים מבתיהם, שמחים במנהגיהם", ואז "הם עשויים להיות בטוחים, ראייה של הכפר השכן, בטווח השמיעה של הכלבים והתרנגולים, ועם זאת להזדקן ולמות לפני שהלכו לבקר את אותו כפר אחר".

כפריים כאלה היו יכולים לגדול ולהתרבות ללא כל צורך לשנות את מנהגי חייהם; כל עוד המזון, הגידול הטבעי ותחושת הסיפוק בקיבה ובאברי המין היו למטרה עיקרית בחיים, היתה תרבות הכפר הניאוליטי מספקת למילוי כל דרישה.

אין ספק שכדי לתאר תמונה כללית זו, אנו זקוקים למספר הסתייגויות: יתכן שאנו נוטים היום להגזים באופיו הסטטי של הכפר הניאוליטי ובראית מאפייניו הדינמיים כגורמים של שגרה, יציבות וחוסר שינוי, שנתהוו בתהליך שנמשך אלפי שנים. בתהליך שכזה היו בהכרח תופעות של התחדשות וצמיחה הרפתקנית. מבחינת המראה החיצוני, כבר היו לכפר הניאוליטי מאפיינים רבים של עיר קטנה, דוגמת לאגאש בנהריים. אכן, מבחינת השרידים הפיסיים והכלים אין הבדל בין כפר גדול לעיר קטנה. מאידך, לו נותרו יותר שרידים, ניתן היה להבחין בהבדלים תכנוניים, כפי שגילה אותם מייטסן (Meitzen) במרכז אירופה בתקופות מאוחרות יותר.

עם זאת, המבנה העוברי של העיר כבר התקיים בכפר: הבית, המקדש, הבאר, הדרך הצבורית והאגורה - עדיין לא בצורת שוק - כל אלה נמצאו כבר בכפר. אלו הן ההמצאות שיזכו להתפתחות נוספת, לצורה מורכבת יותר, בעיר. מה שנכון לגבי המבנים בכפר נכון גם לגבי מוסדותיו. תחילתם של מוסרות מאורגנת, ממשלה, חוק וצדק נתקיימו בכפר בצורת מועצת זקנים. יעקובסן (Thorkild Jacobsen) הוכיח שקבוצה מיצגת זו, שהיא נושאת המסורת, האחראית למוסר, השופטת בין טוב לרע, נתקיימה כבר באלף הרביעי לפנה"ס בנהריים, למרות ששורשיה קודמים לכל עדות כתובה. צורה ראשונית זו של ממשל הינה אופינית לכל קהילות הכפר, בכל התקופות. מוסד זה הינו כה חשוב, עד שהותיר את חותמו הן במיתולוגיה הדתית והן בארגונה של עיר המדינה בנהריים. אלפי שנים מאוחר יותר, עדיין התאפיינה מועצת האלים הבבלית בצורתה הארכאית, כפי שהיתה בכפר.

מועצות ספונטניות אלו, שגובשו כדי לענות על צרכים מסוימים, מבטאות קונצנזוס אנושי שמטרתה איננה לשלוט או להגיע להחלטות חדשות, אלא לתת פירוש כנדרש לחוקים וההחלטות המקובלים מאז ומתמיד. בתרבות המבוססת על מסורת מדוברת היו הזקנים היחידים שחיו מספיק שנים על מנת לעכל את כל אשר צריך היה לדעת. השפעתם עדיין ניכרת בכפרים באפריקה, אסיה ודרום אמריקה; גם ללא כל טקס, הם עדיין פעילים בצורה כלשהי בכפרים האמריקאים של ימינו. הזקנים הינם ההתגלמות של הצטברות התבונה הקהילתית. כולם השתתפו, כולם התאימו את עצמם והצטרפו להשלטת הסדר מחדש בכל מקרה של הפרה רגעית של הסדרים כתוצאה מאי הבנה או מתח כלשהו. היוונים הקדמונים חשבו שהכבוד שהם רוחשים למנהגים ולחוקים המקובלים, זאת כנגד קפריזה של עריצות, הוא תוצר מיוחד של תרבותם. למעשה כבוד זה הוא עדות לרצף ולהמשכיות של דמוקרטיה הכפר העתיקה יותר, בה פגשנו בנהריים; מוסד זה קדם כנראה לכל צורות השליטה המתוחכמות, בהן משליט מיעוט את מסורתו הזרה או את חידושו, ביצירת מעמד עליון חדש על גבה של אוכלוסיה נכנעת.

כך גם בדת עצמה: הדת נשארה ברמה מוכרת ואנושית. למרות שלכל כפר היה את מקדשו ופולחנו המקומי, המשותף גם לכל שכניו, היתה גם התפשטות של התחושה הדתית באמצעות הטוטם ופולחן האבות. לכל בית אב היה את אלוהיו, וראש בית האב ביצע את תפקיד הכומר בתפילה וזבח, כפי שמקובל עד היום אצל משפחות דתיות יהודיות בחג הפסח. בדרך כלל פוזרו הכוח והאחריות במסגרת הכפר. בדרך זו נמנעו מצבים של פירוד והתמונות מחד, ומאידך צומצמו ההתנשאות, היחודיות, החידושים וההמצאות למינימום ההכרחי, ולעתים אף סולקו ללא רחמים. במסגרת אינטימית וקרובה זו, שכללה מגע יום-יומי של פנים אל פנים, היה לכל אדם מעמד שווה. רק הגיל יצר עדיפות וסמכות.

לאחר התבססות מרבית המוסדות וההמצאות הניאוליטיים, יכול היה הכפר להמשיך באותה דרך חיים במשך אלפי שנים ולהסתפק בהישגיו. השינוי הגדול אירע כאשר התפתחה המצאת המחרשה,

ותרבות האבן הוחלפה בתרבות המתכת. יש להניח כי במשך תקופה ארוכה לא נוצרו ישובים להם ניתן לקרוא בפה מלא: ערים. למרות זאת, המעבר מן הכפר אל העיר הניאוליטית הוא כה חלק, ונקודות הדמיון הן כה רבות, עד כי הנטייה היא לראות בהם את הילדות והבחרות של אותה תקופה. השערה זאת מתאמת בעיקר לגבי הצורה הפיסית, אבל לא לגבי המבנה החברתי. מאפיינים רדומים רבים של העיר כבר נמצאו בכפר, אך העיר התקימה כביצית לא מופרית, ולא כעובר. נדרשה עדיין מערכת שלמה של כרומוזומים מהאב-הגבר, עד שהחלו התהליכים שהובילו לקראת גיוון והתפתחות תרבותית מורכבת.

7. תפקידו החדש של הצייד.

כשאנו מבקשים לפרט ולהסביר את רצף התרבויות, יש חשש להתייחסות רצינית מדי לרבדים השונים. עם כל הכבוד לרובדיות ההכרחית בארכיאולוגיה, שהיא דרך להסביר התייחסויות תרבותיות ורצף זמן, הרי שרק תרבות חומרית שנותרה קבורה הינה בעלת שכבות ברורות, במידה ולא אירעו שינויים גדולים מדי בשטח. תרבות שאינה באה לידי ביטוי בצורה חומרית הינה מטבעה בת-חלוף. למרות שרציפותה עלולה היתה להתק, הרי שהשלכותיה עוברות דרך כל השכבות, וגם אם לא ניתן להבחין בהן בעין, הרי שתפקידן חשוב ביותר. לכן, משמשות ההוכחות הקיימות לצורך תיעוד ערים מתקופת התרבות הניאוליטית המאוחרת. הופעתה של העיר הינה תולדה מוקדמת יותר של איחוד בין התרבויות הפאליאוליטית והניאוליטית. איחוד זה, במידה וככונה ההנחה, נתמך ונגרם ע"י התפתחות מהפכנית בחקלאות, ביות הדגנים והתגבשותם של מיקבץ מוסדות ואמצעי שליטה טיפוסיים ל"ציויליזציה". בשלב זה הוגבלה התרומה הגברית, רוסנה ואולי אף נדחתה כתוצאה מפעולות הביות, אך היא חזרה בכוח מוגבר והביאה דינמיות חדשה, המתבטאת ברצון לאלף ולשלוט בטבע וכן לרסן את החיות: החמור, הסוס, הגמל והפיל, ומעל לכל להגיע לשליטה בכוח כלי הזין על קבוצות אנשים אחרות.

התרבות הפאליאוליטית והתרבות הניאוליטית לא הצליחו לעשות לבדן את אשר הצליח להגשים שילוב הפעולות של שתיהן ביחד. עלינו לברר, מה קרה לצייד הפאליאוליטי כאשר תרבות המעדר וגידולי העץ אפשרה את התפתחות הישוב הכפרי. ככל הנראה נדחק הצייד אל מחוץ לשטח החקלאי, מאחר והחיות הקטנות ניצודו ע"י אנשי הכפר, ואילו החיות הגדולות יותר הוברחו אל הביצות או ההרים. החיה היותר סכנה ליבולם של אנשי הכפר, ולא מקור ברכה למזון. עם התחזקות החקלאות הצטמצם גם תחום המחיה של הצייד. אם נזכיר את יחסם של ראשוני הציידים בארצות הברית כלפי חלוצי החקלאות שפינו שטחים לגידולים, נוכל לדמיין תגובה דומה בעבר. עם הזמן, יש להניח שהנוחיות והחברתיות של הכפרים הקטנים גרמה לציידים לתחושת אי נוחות וקנאה, למרות שהצייד דחה בבוז את העבודה השיגרית והבטחון חסר ההרפתקאות שבאו בעקבות החקלאות. למעט מספר ציורי קיר שנתגלו במערות, ובהם נראים אנשים מכוונים את קשתותיהם זה לעבר זה, אין עדויות המצביעות על כך שהציידים התקיפו זה את זה.

במשך תקופה ארוכה היו קרבנות הצייד רק החיות והציפורים ולא בני אדם אחרים. אולם, יש תימוכין רבים מעולם החיות והחוקים לסברה, שכאשר ניתנת לטורפים האפשרות, יבחרו בצורת חיים נוחה יותר על פני קשה יותר, ואף יבחרו בקיום נוח עד כדי התמכרות טפילית לחיים על חשבון המארב הפסיבי, ואולי אף יהיו מוכנים לשיתוף פעולה. במידה מסוימת עשויים להתפתח גם יחסים סימביוטיים: בתמורה לחלקו, עשוי הטפיל לשמור על הקן מפני אויבים אחרים.

אין הוכחות מעשיות ליחסי נוחות מעין אלה, מאחר והם התרחשו לפני העדויות ההיסטוריות. מבין העדויות החומריות שנמצאו,

אלה המרמזות כביכול על יחסים חדשים בין הקבוצות הפאליאוליטיות והניאוליטיות הן מועטות וניתנות לפרשנויות שונות. עוד לפני הופעתה של העיר יש סימנים מובהקים להפיכת מחנות צייד זמניים בארץ ישראל למשלטים קבועים. מאחזים אלו מתוארים תיאור מעורפל ע"י הארכיאולוגים, כמאחזו של "מנהיג מקומי"; אין ספק שמנהיג זה לא חי לבדו, אלא נתמך ע"י קבוצת נאמנים. בשלבים הראשונים יתכן שציידים אלו לא רק שנתקבלו בפאסיביות, אלא אף ברצון רב. תפקידו של הצייד היה חיוני בכלכלה הניאוליטית: שליטתו בנשק ויכולתו בצייד אפשרו מתן הגנה לכפרים כנגד האויב - אולי האויב המסוכן היחיד: האריה, הנמר, הזאב והתנין. הצייד ידע להניח מארב ולהרוג חיות אלו, בעוד אנשי הכפר היו כנראה חסרים בנשק ויותר מכך, לא היה להם את האומץ הדרוש לפעולות אלו. לאחר מאות שנות בטחון הפך הכפרי לסביל ופחדן.

בשלב זה ניתן להעזר במסורת הכתובה, אם כי ההסכמים הראשונים בין הכפריים ואנשי המשלטים קדמו להם בהרבה. הדמות האב-טיפוסית לשליט כזה הוא גילגמש מהאגדות השומריות: צייד אמיץ, מגן חזק, ולא פחות חשוב – בונה חומות העיר אורוק (Uruk). דמות דומה מתוארת ע"י הסיפורים הבבליים על עלילותיו של הצייד אנקידו, בהם נאמר: "הוא לקח את נשקו לרדוף את האריות; הרועים יכולים לנוע בלילה; הוא צד את הזאבים ותפס את האריות; שומרי העדר יכולים לנוח. אנקידו שומר עליהם, האיש האמיץ, הגיבור, המיוחד במינו". אין אלה מלים למנצח, אלא הכרת תודה למגן ידידותי, שלשרותיו נזקקו עוד זמן רב. במצבת אשורבניפל, שהוקמה במאה ה-7 לפנה"ס, עדיין מסופר על פרעות האריות והנמרים לאחר שגשמי הזעף הפכו את הארץ לסבך של יער עד. אשורבניפל מתגאה בהצלחתו במיגור חיות אלה במרבץ. בשלב זה, לרוע המזל, השתנה תפקידו של הצייד לאור תאוות הכוח הסדיסטית שדבקה בו. המלך הצייד לא יכול היה להמשיך ולסמוך על התגובה הספונטנית של הקהילה למעשי הצייד, ולכן הילל את עצמו.

סביר להניח שהכפריים שזכו להגנה הצליחו יותר מאלה ששדותיהם נרמסו ע"י עדרי פרא או שילדיהם נטרפו ע"י חיות טרף. עם זאת, עצם השגשוג והשלוחה של הכפר הניאוליטי גרמו לכך שהמגינים הפכו ל"זאבים" ודרשו כופר בסכומים הולכים וגדלים (אנשי התקופה הויקטוריאנית אולי לא הבינו תופעה זו לאשורה, אבל בארה"ב של ימינו, כאשר ראשי כנופיות עומדים בראש עסקים מצליחים וארגוני עובדים חזקים, משחדים שופטים ומגייסים שוטרים לשורותיהם, קל לנו יותר להבין את תפקידם והצלחתם של שליחים פגומים אלה). הכפריים המבוהלים נכנעו מחשש שהפגיעה בהם תהיה קשה מפגיעת חיות הבר. ההתפתחות הטבעית של הצייד שהפך לשליט פתחה את הדרך להמשך שלטונו. כבר לגבי תקופת טרום-הכתב מציין פרנקפורט (Henri Frankfort): "מגלים מצבות עליהן מופיע הצייד בלבוש ותסרוקת מיוחדים, האופייניים למנהיג ואולי למלך".

למרות הכל, אין להגזים במאפייני הדיכוי, ובמיוחד לא בשלבים ההתחלתיים. הדיכוי הופיע כנראה רק לאחר התפתחות טכניות, פוליטיות ודתיות שהפכו את השליט הפרימיטיבי למלך נערץ. מלכתחילה היה צד חיובי ביחסים אלו, ויתכן שחל מעבר אמיתי מן ההתענינות בחיות הבר לביות החיות והשמירה עליהן, מהחיפוש אחר מזון מתוך רעב לתהליך הפיטום והשחיטה של הבהמות במועד הנכון.

בשיר מנהריים הקדומה ניתן למצוא שורה המתארת את רועה הצאן כדמות חיובית השומרת על הצאן במרעהו של האיכר. יתכן גם שבשלב זה הבינו החקלאים את ערכו של הזבל. לרועה הצאן היה חופש תנועה שהביא אותו לקירבה רוחנית עם הצייד, בניגוד לאיכר הקשור לשדהו. שניהם - הרועה והצייד, מופיעים כגיבורי אגדות, בעוד שהאכר מופיע בתפקיד נחות, ולעתים אפילו שלילי (דוגמת קין והבל בספר בראשית). בפגישתו עם הרועה דומוזי, מעניק לו האיכר כבוד ומסתפק במעמד משני. אפשר לראות ברועה את אחיו הרוחני של הצייד, צידו החיובי המדגיש את

היבט ההגנה על פני ההיבט של פעולת הצייד. אתנה, אחד המלכים הקדומים, היה צייד וכך גם היו האלים לוגובנדה ודומוזי במיתולוגיה של נהריים, ודוד בישראל בתקופה מאוחרת יותר. גם חמורבי, הכובש והמארגן הגדול, ראה את עצמו כרועה העם. שני המקצועות מחייבים מנהיגות ואחריות מחד, כניעה והסכמה מאידך. הצייד העולה לתפקיד השליט יפתח את יכולתו במלאכת ההרג לכיוון של ארגון והריגת אנשים אחרים. הרועה פונה לכיוון של ריסון בכוח והאלימות והשכנת מידה מסוימת של צדק, שתאפשר דם לחלשים שבעדר הגנה ומזון. אין ספק שדיכוי ושכנוע, אלימות והגנה, מלחמה וחוק, כוח ואהבה - כולם התגבשו בקהילות העירוניות המוקדמות. כאשר הופיעה המלוכה, היה שר המלחמה ושר החוק גם לאדון הארץ.

למרות שאין זו אלא הנחה מיתית של העובדות הידועות, הרי שהיא מספקת הסבר לתהליך, שבו מינחה הניתנת ברצון הופכת למעשר, המעשר הופך למס, והמס הופך לעבודת כפיה ואפילו לקרבנות אדם. בשלב זה, עלי להודות, עדיין אין הוכחות למלחמות. בכפרים הניאוליטיים שנתגלו ונחפרו אין כל זכר לכלי זין כלשהם. אף כי זו הוכחה שעל דרך השלילה, היא מתאימה לתמונה של קהילה המקיימת את עצמה, ועם זאת קהילה מצומצמת למדי באמצעה ובכוח האדם הכלול בה, ובדרך כלל מבודדת מדי במרחב - ולכן ללא בעיות של הסגת גבול ורהב.

מלחמת קדם של ה"אחד כנגד הכל" אינה אלא אגדה. האדם הפרימיטיבי של הובס הוא עוד פחות מציאותי מהפרא האציל של רוסו. בדומה לצפורים, יתכן שבעית הטריטוריה מצאה את פתרונה בדרכי שלום, ורק בשלבים מאוחרים יותר של התפתחות הציביליזציה התפתח גם המאבק הפראי על רכוש וזכויות.

המצודות והמאוזנים הקדומים אינם בהכרח הוכחה למלחמות וניגודים בין קהילות, אלא שליטה של קבוצה קטנה יחסית על ציבור גדול. הצורך בשימוש בנשק היה פנימי ולא כתוצאה ממאבק כנגד קהילות אחרות. ה"אצילים" השליטו את מרותם על אוכלוסית האיכרים בכוח הזרוע; אמנם היו קיימות בעיות של תחרות, רצח ואלימות, אבל חלק ניכר מספורים אלו אינו אלא פירוש לא נכון של התקופה העתיקה, לאור תופעות מסוג זה הקיימות ב"ציביליזציה הגבוהה". פירושו של האנתרופולוג מלינובסקי

(Bronislaw Malinowski) לנושא זה נראה סביר ביותר באמרו: "אם אנו עומדים על כך שמלחמה היא המאבק בין שתי קבוצות מאורגנות ועצמאיות מבחינה פוליטית, הרי שאין מלחמות ברמת התרבות הפרימיטיבית".

האלימות הצבאית היא, לדעתי, המצאה של הציביליזציה, בדומה לסקרנות הכללית המתבטאת במחקר המדעי. העובדה שבני אדם הינם סקרנים מטבעם אינה מובילה בהכרח למדע, כשם שהעובדה שהם נוטים לכעוס אינה יוצרת בהכרח את המלחמה. המלחמה והמדע הם התפתחויות היסטוריות שנוצרו בצל הקשרים השליליים בין המשבר, התסכול והאלימות. מבחינה זו ניתן ללמוד יותר מהנמלים מאשר מהקופים או מאיש המערות הלוחם, הדומה דמיון מפליא, משום מה, לאיש העסקים הקפיטליסטי של המאה ה-19.

8. האיחוד הפאליאוליטי – ניאוליטי.

ניתן רק לנחש את שהתרחש עד להופעתה של העיר. אפשר ששתי התרבויות, הציידים והמתישבים, התקיימו זו בצד זו - מבלי שנוצרה עדיפות לאף אחת מהשתיים. יתכן גם שהיו חילופי מידע בין התרבויות, משום שמספר בני האדם שחיו באותה תקופה היה מועט למדי. במלים אחרות, נוצר אולי מצב המזכיר קשר של נישואין ביניהן. עם זאת, מצב זה לא התקיים במשך זמן רב והכף החלה ליטות לטובתו של אחד הצדדים, בעיקר עקב השתכללות כלי הנשק ושיטות הדיכוי של קבוצות מיעוט, שהלכו והתחזקו בעזרתם של בני התקופה הניאוליטית, שהיו מסוגלים לעבודה ממושכת וסבלנית, כפי שניתן להסיק מכלי עבודתם המלוטשים.

כפי שקורה לעתים קרובות, הגורמים שזמנם עבר, תוצרי התרבות הקודמת - במקרה זה הצייד - הפך למרכזי בחיי הקהילה החקלאית, אלא שעכשיו שימש לצורך חדש: השליטה על הישובים המתקדמים יותר. הנשק לא שימש עוד כאמצעי לצייד החיות, אלא לצורך איום ושליטה על אנשים אחרים.

יחסי הגומלין שבין שתי התרבויות נמשכו זמן רב; בסופו של דבר השתלטה הגבריות, בזכות היותה גמישה יותר מהפעילות הפסיבית של טיפוח החיים, הנושאת את חותמה של האישה. אפילו גורם הרבייה יצא מתחום שליטתה של האישה - לפחות באופן תאורטי: הטקסטים המצרים הקדומים מתארים את "אטום" בורא את העולם מגופו הוא באמצעות אוננות. הגאווה הגברית לא יכלה להתבטא ביתר בהירות על מנת לטעון שבסדר החדש שוב אין חשיבות לאישה. בשלבים הראשונים של התרבות הניאוליטית, לפני ביות הדגנים, היתה ידה של האישה על העליונה: המין בעצמו היה הכוח. אין זה ביטוי של כוח הדמיון, הנישוא על כנפי התאווה; האישה, באמצעות עיסוקה בגידול הילדים והצמחיה, שינתה את קיומו מלא החרדות והדאגות של הגבר הקדום לחיים בהם ניתן לחזות ולצפות לעתיד ברור יותר, שלא נתון במלואו לשרירות ליבם של איתני הטבע. אפילו בצורת האנרגיה הפיסית היתה המהפכה החקלאית, ע"י ביות, צעדו הגדול של האדם קדימה בניצול אנרגית השמש. צעד בקנה מידה שכזה לא נראה שוב עד סדרת ההמצאות שהחלה בטחנת הרוח והסתיימה, קרוב לודאי, בשחרור האנרגיה האטומית. אם להשתמש בשפתו של איזלי (Loren Eiseley), היתה זו "התפוצצות פרחונית" שיצרה את עולם הירק. ראוי לאישה הניאוליטית שתהא גאה בשינוי שהביאה עמה מהפכה זו, כשם שמוצדקת דאגתה לעתיד עולמה וילדיה בעידן הגרעין של ימינו. אם יש ספק לגבי מעמדה המרכזי של האישה בתקופה זו, הרי שניתן למצוא לכך סימוכין רבים במיתוסים הדתיים העתיקים; כאן מתאפיינת האישה כשולטת ובעלת תכונות פראיות, המרמזות על תפיסת מעמדו ותפקידו של הגבר. עד היום אנו מוצאים הדים לכך בדמותה של האלה ההודית קאלי. האלה הקדומה ביותר בנהריים היתה תיהמת, אם המים הקדומים, העוינת את בניה המרדנים בדומה לאב המשפחה, אליו מתיחס פרויד. פולחן קיבלה, האם הגדולה, המאהבת שאינה יודעת רחם, השולטת באריות, המשיך להתקיים גם בתקופה ההיסטורית שך אסיה הקטנה, אם כטי קיבל דמות אימהית יותר, של דמיטר אם הקציר.

יתכן שהעברת הסמכויות לאלים גבריים אפשרה לאישה להתרכז בהיבטים הפחות בסיסיים של מיניותה, כגון הרוך, היופי וההנאה, שהם אישית, אשתורת, אפרודיטה. בו זמנית התבלטה תגובת הגבר כנגד הפן הנשי באישיותו: הצייד, הגיבור החדש, מתהלל בגבריותו במבצעי כוח, ניחן באומץ חייתי, הורג חיות בר וכובש אויבים אנושיים - אך לעתים קרובות מפנה עורף לאישה על מנת להתרכז עוד יותר במשימותיו ונסיונותיו ומתוך חשש לאבדן כוחו, כפי שעשה שמשון וכפי שנוהגים ספורטאים מודרניים; כך גם דחה גילגמש את חיזוריה של איננה.

גם אנקידו הוכנע לאחר שנלכד בעת קיום יחסים עם הזונה מאורוק. לאחר שנתגלתה חולשתו, ברחו מפניו האיילות וחיות הבר של הערבה. בהתאם למסורת, מתבטא יחודו של הגיבור-הצייד באומץ ליבו ובכוח הזרוע: הוא מזיז סלעים, משנה את כיוון הנהרות ומלגלג למוות. גופו הגדול והמחוספס מציג את התפיסה הראשונה של הגידול הניכר במימדים המאפיין את היוסדה של העיר. מבחינה זו דומה הדבר לדגש הראשוני שהושם על היכולת הפיסית והעוצמה המכנית כמטרה בפני עצמה.

העיר היא, על כן, במידה ואינני טועה, התוצאה העיקרית של השילוב בין התרבות הניאוליטית והתרבות הפאליאוליטית שקדמה לה. באוירה הטרומ-אורבנית היה הגבר הדמות המובילה, ואילו האישה היתה משנית. יכולתה לחפור ולעדור התחלפו במחרשה היעילה הרתומה לשוורים, המסוגלת להפוך את הקרקע הכבדה של העמק. אפילו האלות נאלצו לוותר במידת מה לאוסיריס ולבכחוס בתחומי החקלאות וההמצאה, שהיו תחומן

העיקרי של הנשים. כוחה של האישה היה ביכולתה המיוחדת לפתות, לעשות קסמים במסתרי עונתה וללדת; כוחו של הגבר מתבטא ביכולתו לאלימות ולכוח, בהצגת כישוריו בהרג ובגילוי בוז למוות, בהתגברות על גברים אחרים והשמדתם, במידה והם מגלים התנגדות.

התוצאה של איחוד שתי התרבויות הביאה להכלאה רחבה ביותר, שאפשר שהשפיעה על מירב השינויים. ההכלאה יצרה פוטנציאל ויכולת ברמה שלעולם לא היתה מתאפשרת לצייד, לכורה, לרועה או לאיכר ללא עירוב עם סוגי האוכלוסיה האחרים. בעוד שהמעדר יכול היה לקיים כפר קטן, יכלה המחרשה לקיים עיר ואפילו אזור נרחב. בעוד מאמץ מקומי היה יכול לגרום לשיפור גדול הנהר וחפירת תעלה, היה שיתוף הפעולה הרחב של העיר מסוגל להפוך את העמק כולו למערכת מאורגנת של תעלות השקיה, ייצור מזון ותעבורה - העברת אנשים, ציוד וחומרי גלם בהתאם לנדרש.

שינוי זה הותיר את חותמו על הנוף. יותר מכך, הוא הותיר את חותמו גם על יחסי האדם והקהילה. סמלי הגבריות הפכו למרכזיים: עתה זהו עולם מופשט המתבטא בקוים ישרים, מלבנים וחלקות גיאומטריות, מגדלים ואובליסקים, שהובילו בסופו של דבר למתימטיקה ואסטרונומיה, שהלכו והתיעלו ככל שההפשטות היעילות שבהן הלכו והתנתקו מהמיתוסים המסובכים. חשוב לציין, כי בעוד הערים הראשונות נבנו בצורת עיגול, היו מצודות השליטים והמתחמים הדתיים מלבניים בצורתם.

בעיר התפתחה תרבות חדשה ויעילה, לעתים מחמירה ואף סדיסטית, שהיתה שונה מהנהלים העתיקים והנינוחים יותר של חיים המתנהלים לאיטם. העבודה עצמה נותקה משאר הפעילויות וכוונה לאפיקים של "יום עבודה", שפירושו מאמץ ללא לאות תחת שוט הנוגש: זה היה הצעד הראשון של מהפכה זו, שניתן לקרוא לה 'מהפכה המינהלתית', אשר הגיעה לשיאה בימינו. מאבק, שליטה וכיבוש היו הנושאים החדשים בחיי העיר. ההגנה והזהירות, השמירה והסובלנות של הכפר נעלמו. מול גידול שכזה בעוצמה לא היה יכול הכפר, גם לא אלף כפרים מבודדים, להתמודד. הכפר היה מוגבל מדי, אופיו אימהי וכל ענינו היה הגידול האורגני. עם זאת, חלקים שלמים של תרבות הכפר נבלעו בתוך העיר והותאמו בצורה שיטתית לסגנון החיים החדש.

למרות כל האמור לעיל, תמיד נשאר בעיר משהו מהמרכיבים המקוריים, שלעתים אף המשיכו לפרוח למרות שקיומם עבר העירה. הכפר גדל והתפשט על פני הארץ מהר יותר וביתר יעילות מאשר העיר; על אף שעתה עומד הכפר בפני אורבניזציה, עדיין נמשכים בו המנהגים העתיקים אשר נשתמרו במשך אלפי שנים, בעוד יריבתו - העיר - נהרסה ונבנתה מחדש פעמים רבות, על אף עושרה, גדולתה וכוח משיכתה. ג'דס (Patrick Geddes) מציין תופעה זו בצטטו חרוזים עממיים האומרים (בתרגום חופשי): "מסלברו היה כפר, כשאדינבורו לא היתה קיימת ומסלברו יהיה כפר כשאדינבורו לא תתקיים".

גם המצודה ממשיכה להתקיים, למרות שצורת הממשל השתנתה במשך ארבעת אלפים השנים האחרונות. עדיין ניתן לראות את המצודות, החל מקסטל סן אנגילו ברומא ועד למקלטי הבטון ליד שער האדמירליות בלונדון; מהקרמלין ועד הפנטגון, כולל מרכזי הבקרה התת-קרקעיים. המצודה נשארה כסמל של השלטון המוחלט וחוסר ההגיון של דוגמאותיה הראשונות. גם המקדש נותר קיים ועצמאי. מקומות קדושה מפורסמים לא התפתחו לערים גדולות בזכות עצמם, למרות שמרכזים גדולים מהם היו משניים למקדשים בחשיבותם. מבחינה דתית, לונדון ובגדד הן מישניות בחשיבותן למכה וקנטרברי. גם במקום בו העיר עצמה הפכה למקום עליה לרגל מסוג מיוחד, כדוגמת סנטיאגו דה קומפוסטלה, או לורד, הרי שלא התפתחה בהן פעילות עירונית רחבה, למען ההיבט המשרת את משמעותן הדתית. ניתן לומר שכל אחד ממאפייני העיר החל להתפתח מחוץ לגבולותיה, לפני שנבלע בתוכה.